

הרב חנן יצחקי

נוף איילון

עיונים בספר 'פתחי תשובה'

פתיחה

מאמר זה עוסק בחיבור 'פתחי תשובה'¹ לרב אברהם צבי הירש אייזנשטט² [להלן: רא"א], נושא הכלים המפורסם של השו"ע.

החיבור 'פתחי תשובה' נכתב סביב שלושה מחלקי השולחן ערוך והגהות הרמ"א: 'יורה דעה'³, 'אבן העזר'⁴ ו'חושן משפט'⁵, ומהווה בעיקרו מאסף של שאלות ותשובות הלקוחות ממאות ספרי שו"ת⁶ שאותם ערך רא"א לפי סדר הסימנים והסעיפים של חלקי השולחן ערוך. בהקדמתו לחלק 'יורה דעה' מסביר רא"א מדוע ויתר על איסוף התשובות לחלק אורח חיים:

ואופן החיבור הזה ומעשיהו בקודש הוא כמעשה הספר שערי תשובה על או"ח (=אורח חיים) שחיבר ש"ב⁷ הגאון מהר"ח מרדכי ז"ל אב"ד מדובנא⁸

* בדעתנו לפרסם בע"ה מאמר זה לדמותו ולתולדותיו של בעל הפתחי תשובה זצ"ל ועיונים בספר פתחי תשובה בכמה המשכים. חלקו הראשון מתפרסם כאן, והמשכים ממנו אי"ה בכרכים הבאים. יש לציין שחלק מהמאמר שבכרך זה הופיע בצורה שונה בקובץ 'המעין' (טבת תשע"ה) – המערכת.

- 1 החיבור מופיע בספרות הרבנית לרוב בקיצור: 'פ"ת' או 'פת"ש'.
- 2 ישנן צורות שונות של כתיב לשם זה בספרות הרבנית. במקור: Eisenstadt. לתולדות חייו ראו לקמן.
- 3 החלק הראשון, על יורה דעה יצא לאור על ידי המחבר ביילנה, בשנת תקצ"ו (1836), ובמהדורה שנייה עם תיקונים והוספות בדיטומיר בשנת תרי"ב (1852).
- 4 בהקדמתו לחלק 'אבן העזר' כתב רא"א שחיבר חלק זה בשנת 'הליכות עולם' (=תרי"ז). אך מכיוון שבתחילת הספר מודפסת הסכמה משנת תרכ"א, נראה שהודפס רק בשנה זו ביוהנסבורג שבפרוסיה, על ידי שלושה מתלמידיו. אך עיינו בשמעון משה חאנעס, תולדות הפוסקים, ורשא תרע"א, עמ' 502, שהחיבור יצא לאור על ידי המחבר בשנת תרי"ט (1859).
- 5 יצא לאור לאחר מותו של רא"א ביילנה, תרל"א (1871).
- 6 רא"א אוסף ומביא תשובות שונות של פוסקים שחיו לפניו ואף מבני דורו, אך מכי פעם מוסיף גם את דעתו בנושא המדובר. בהקדמה למהדורה הראשונה לחלק 'יורה דעה' הוא מציין כי הוא השתמש ב-186 ספרי שו"ת.
- 7 =שאר בשרי, ומכאן שרא"א והאחים מרגליות היו קרובי משפחה, אך לא מצאתי בספרי הביוגרפיות ותולדות המשפחות קשר משפחתי ביניהם.
- 8 על הרב חיים מרדכי מרגליות עיינו: מאיר וונדר, "רבי חיים מרגליות אב"ד דובנא בעל ה'שערי תשובה'", אורייתא, 13 (תשמ"ג), עמ' קיט-קכב; מאיר וונדר, אלף מרגליות, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 301-314; אפרים בנימין שפירא, תולדות ה'שערי תשובה', ירושלים, תשס"א ועוד.

(והשלימו אחיו הגאון המפורסם מהרא"ז מרגליות ז"ל)⁹ אשר הניף בעים רוח מבינתו לאסוף ולקבץ אמרות טהורות חידושי דינים משו"ת ראשונים ואחרונים (אשר לא כל אדם זוכה שיהיו נמצאים אצלו) והעמידם סדרים סביבות השלחן הטהור... אך לא חיבר ספר הזה רק על חלק או"ח ואחר זה נאסף אל עמיו ואיננו כי לקח אותו אלהים... על כן הסכמתי בדעתי לחבר גם על שו"ע יו"ד כדמותו וכצלמו...

כבר בהוצאה הראשונה רא"א הדפיס את ה'פתחי תשובה' בצמידות לשולחן ערוך, וחיבור זה מופיע בשולי השולחן ערוך כמעט בכל הדפוסים עד ימינו. כידוע, ה'פתחי תשובה' התקבל כגורם בעל סמכות הלכתית רבה, ומהווה נדבך משמעותי בעולם הספרות הרבנית וההלכתית.¹⁰

אנו מתעתדים בעז"ה לפרסם סדרת מאמרים על ה'פתחי תשובה'. מאמר זה – הראשון בסדרה – עוסק בתולדות חייו, בירור שנת לידתו ופטירתו, וכן בתיאור הדפוסים השונים של שלושת החלקים של הפתחי תשובה. במאמרים הבאים ננסה להתחקות אחר מקורותיו של רא"א, דרך עריכתו את הספר, פסיקות ההלכה שלו, והתקבלותו בעולם הפסיקה.

פרק א' – תולדותיו ומשפחתו

ר' אברהם צבי הירש נולד למשפחת איזנשטט, (לקמן רא"א) משפחה מפורסמת של רבנים, שבאה מהעיר איזנשטט אשר בגבול אוסטריה-הונגריה, אחת מ'שבע הקהילות' אשר נהנו מאוטונומיה דתית ותרבותית, והפכו למרכז יהודי חשוב מסוף המאה ה-17 ועד לגירוש היהודים משם בשנת 1938.¹¹

9 ר' אפרים זלמן מרגליות הוא מחבר הספר 'מטה אפרים', וחיבורים נוספים. פרטים עליו עיינו במאיר וונדר, אנציקלופדיה לחכמי גליציה, כרך ג, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 915-931; מאיר וונדר, אלף מרגליות, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 651-677, ועוד.

10 לדוגמה נביא שניים מגדולי הדור הקודם, שהיללו את ה'פתחי תשובה' בדברים בעל פה. דברי החזון אי"ש מובאים בספר 'מעשה איש' (צבי יברוב, בני ברק, תשנ"ט) חלק ב עמ' סב; 'ואמר רבינו שה'פתחי תשובה' הוא הפוסק האחרון שעל השולחן ערוך... ואמר להגר"ח (=ר' חיים קנייבסקי) שליט"א שהפ"ת מביא מספרי האחרונים אין זה שהעתיק סתם אלא בירר כל דבר....'. גם בספר 'שר התורה' (שלמה חיים רוזנטל, ירושלים, תשס"ט) על הגאון מטשעבין (ר' בעריש דב וידנפלד, גליציה-ישראל, 1881-1965) בעמ' 292 מסופר כך: 'פעם אמר שמכל ספרי המעתיקים הספר החשוב ביותר הינו "פתחי תשובה יורה דעה", שאין כמותו לשבח משום שהעתיק את התשובות בצורה תמציתית וקולעת ביותר...דהיינו שקיצר והעתיק באופן שלא הניח לטעות בדבריו, ולא החסיר שום פרט או תנאי שנוגע לאותה הלכה...והיה סבור שיש להתייחס לדבריו כמכריע ולא רק כמעתיק'.

11 לקריאה על שבע הקהילות עיינו למשל: יקותיאל יהודה גרינוואלד, מצבת קודש, ניו יורק תשי"ב; משה גולדשטיין, "מאמר שבע קהילות" בתוך: השר רבי צבי פנקס (בעריכת הרב יהודה איסר אונטרמן), תל אביב, 1955, עמ' קנ-קפב; By: Gedenkbuch der untergegangenen Judengemeinden des Burgenlandes. Gold, Hugo, Tel Aviv, Olamenu, 1970.

א. קורות חייו

הרא"א נולד בביאליסטוק ויש כמה דעות לגבי שנת הולדתו: בהקדמתו לחלק אבן העזר, בתארו את חלקו הראשון של חיבורו, הוא כותב 'ואם כי אז צעיר לימים הייתי, משנתי כ"ב ונקי שנית...'. כלומר, כשהיה בן 22 יצא לאור חיבורו על 'יורה דעה', הקדמה זו נכתבה בתמוז תקצ"ו (1836)¹² ולפיכך נוכל להסיק שהוא נולד ב-1814.

יש הטוענים שנולד בשנת 1813 (תקע"ג),¹³ ולעומת זאת בציטוט לעיל מהספר 'שם הגדולים השלישי' נראה שנולד ב-1815: 'הרב מו"ה אברהם צבי הירש אייזענשטאט, הגאון המובהק והמפורסם בחיבוריו שהיה אבד"ק ברעסטאוויץ ובק"ק אוטיאן, נפטר בעיר קעניגסברג בשנת תרכ"ח ג' אלול בן נ"ג שנה לימי חייו...'¹⁴ מכאן משמע שנולד בשנת תרע"ה, 1815. אך בספר 'היזכור הראשון לקהילת ביאליסטוק' כתוב שנולד בשנת 1812.¹⁵

פרטים מעטים נוספים על חייו:¹⁶ בגיל 15 בערך התחתן עם ינטא רייזל¹⁷ בת ר' יהודה לייב הכהן מגרונדא, ופתח חנות של מוצרי נייר ומכשירי כתיבה. הלכות העיקריים היו מוסדות השלטון שישבו בביאליסטוק. אשתו ניהלה את החנות והוא ישב ולמד בבית מדרשו של יחיאל נעכעס, יחד עם גרשון חן טוב¹⁸ ור' שמואל הלוי.¹⁹ כשמוסדות השלטון עברו מביאליסטוק לגרונדא²⁰ העסק התמוטט ורא"א התמנה לדיין בגרונדא.²¹ לאחר מספר

12 על שנות ההוצאה לאור של חיבוריו עיינו לקמן בפרק ב.

13 עיינו למשל: "איוזנשטט, אברהם בן יעקב", האנציקלופדיה העברית, ב, ירושלים ותל אביב תשי"א, עמ' 703; אברהם שטרן, מליצי אש, כרך ב, ניו יורק, תשל"ה, עמ' 59; שלמה צוקרוב, ספרות ההלכה, ניו יורק, תרצ"ב, עמ' 237; דוד הלחמי, חכמי ישראל תולדות חייהם של חכמי ישראל באלף השישי, בני ברק, תשנ"ד (מהדורה שלישית).

14 משה מרקאוויץ, שם הגדולים, אות א סימן רנט. חאנעס, תולדות הפוסקים, עמ' 502. וכן מובא בהקדמה לספר 'משאת בנימין' (97), שו"ת שכתב בנו של רא"א, ונערך על ידי נכדיו, וילנא, תרפ"ה: 'בשנת תרכ"ח הגיע לו השמועה הנוראה ע"ד=על דבר] הסתלקותו של אביו הגאון בעל הפ"ת שנפטר בקעניגסברג (ג') אלול תרכ"ח'.

15 אברהם שמואל הערשבערג, יזכור בוק, ניו יורק, תש"ט, עמ' 192, וכן מביא יהודה דוד איזענשטיין, אנציקלופדיה אוצר ישראל, ניו יורק, תרס"ו, עמ' 268, וכן בצלאל ויכלדר, 'ספר פתחי תשובה' בתוך: קובץ תורני 'זכור לאברהם', חולון, תשנ"ה, עמ' קסז.

16 פרטים אלו לקוחים מתוך הערשבערג, יזכור, עמ' 191-192; חייקל לונסקי, גאונים און גדולים פון נאענטען עבר, וילנא, תרצ"א, עמ' 87-104; ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קסז-קסז; ללא ציון שם מחבר, רבותינו שבגולה חלק שני, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 245-250.

17 נפטרה בגיל 77 בה' בטבת תר"ן (1890).

18 מחבר הספר 'מנחת חדשה', חידושים בלימוד גמרא מפרשים ופוסקים על סדר פרשיות התורה, יצא לאור על ידי בן אחותו, דוד בן לוי סלוצקי, ורשה, תרל"ד.

19 מחבר הספר 'בגדי ישע', וילנא, תר"ד.

20 כיום נקראת הורדנא ונמצאת בבלארוס.

21 בספר שיצא על ידי קהילת גרונדא: דב רבין, "תולדות עדת ישראל בהורדנא (גרונדא)", אנציקלופדיה של גלויות, ט, ירושלים, תשל"ג, עמ' 86-93, מוזכרים דיינים ורבנים רבים שניהנו בתחילת במאה ה-19 בגרונדא, אך שמו של רא"א לא מוזכר כלל.

שנים, בשנת 1836, קיבל משרת רבנות בברסטוביץ (עיירה קטנה ליד ביאליסטוק),²² ובשנה זו גם הוציא לאור את המהדורה הראשונה של חיבורו הגדול 'פתחי תשובה' על 'יורה דעה', לאחר שנרפא ממחלה קשה.²³ רא"א כתב גם תשובות²⁴ וחידושים נוספים²⁵ אך הוא נמנע מלפרסמם.²⁶ בשנת תרט"ז (1856, ויש שסבורים שזה היה ב-1854),²⁷ קיבל את הצעת קהילת אוטיאן ונהיה רבה של העיר. בשנת תרכ"ח (או תרכ"ה) הוצע לו לשמש דיין בביאליסטוק, אך הוא נסע לקניגסברג על מנת למצוא מרפא למחלתו, שהה שם מהחורף של אותה שנה ועד לג' באלול, נפטר ונקבר בבית העלמין המקומי.

ישנן דעות שונות לגבי שנת פטירתו, האם זו שנת 1865 או 1868.²⁸ נראה שהמחלוקת נובעת ממה בדיוק כתוב על מצבתו. בספר 'היזכור הראשון לקהילת ביאליסטוק' מובא הכיתוב על המצבה: 'נאסף אל עמו בשם טוב ביום ר' עש"ק ג' אלול ונקבר ביום א' ה' אלול תרכ"ה לפ"ק'. ומכאן כנראה העתיק ויכלדר.²⁹

בספר החברה קדישא של קהילת קניגסברג³⁰ נמצאת התמונה של מצבתו,³¹ אך בתמונה זו שנת פטירתו לא ברורה:

22 כיום נקראת Birastavica או Vialikaja ונמצאת בגבולה המערבי של בלארוס.
23 וכך כותב בהקדמתו ליו"ד: 'ומה גם אשר זה זמן לא כביר יד ה' נגעה בי שנחליתי ונדכיתי עד מאד אשר כמעט נתיאשו ממני מהיות איש...'. גם לאחר מכן היה חולה מאוד, וראו אצל לונסקי, כיצד הבריא באורח פלא, על מנת שיוכל להשלים את חיבורו גם לחלקי 'אבן העזר' ו'חושן משפט'. לונסקי גם מביא ספורים שנתפרסמו על 'מופתים' שאירעו במחיצתו, על ברכותיו שנתקיימו ועל קפידתו שהיתה עושה רושם.

24 בגוף החיבור הוא מזכיר זאת מספר פעמים: 'ובתשובת כ"י (=כתב יד) הארכתי בזה ותירצתי קושיית המתברים על הש"ך...שכולם הקשו על הש"ך ואני ישבתי דברי הש"ך בזה בס"ד על נכון' (צה ו); 'גם בשו"ת שלי כ"י השגתי ג"כ על תשובת כנסת יחזקאל הנ"ל והעליתי ג"כ להתיר...' (קג ב); וכן: 'ובתשובה כ"י העליתי דאותם האנשים המקבלים עליהם ליתן בשר לחיילות המלך שצריכים דוקא לשחוט בסכין בדוק וגם צריך שהשוחט מומחה ישחוט לזה...' (קז ו).

25 תשובה אחת שלו לגבי גט שיש בו טעויות מופיעה בשו"ת ציוני, של מחותנו הרב אהרן זעליג בן נפתלי ציוני מלוצין (הודפס בוילנא, תרל"ה), חלק א סימן יא. הודפסו גם שאלות ששאל את הרב יחיאל בן אהרן הלר כשהיה רב בברסטוביץ בספר 'עמודי אור' (קניגסברג, תרט"ו), סימנים נט וצב.
26 בסימן קפה ס"ק ה כותב רא"א: 'ובדרושי הוכחתי...' – אולי ניתן לשער שגם כתב דרשות, אך אין לכך כל עדות אחרת.

27 וכך הוא כותב בהקדמה ליו"ד: 'ואם כי תודה לאל תחת ידי הרבה חידושים אשר חנני יוצר המאורות, אך לגדולי חקרי לב דברי הם למותרות, ולקטנים כערכי אשר לא ראו מאורות, חשכו הרואות בארובות לצרות הצורות ודי לנו אם עמדנו בראשונים להבין ולהורות'.

28 עיינו בדב לרין (עורך), פנקס הקהילות, כך ליטא, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 120.

29 ב'פנקס הקהילות' (לעיל) סבורים ששנת פטירתו היא 1866.

30 וכן מופיע באייזענשטיין, אוצר ישראל, עמ' 268.

31 Edward Birnbaum, Die Graeber unserer Lieben in: Festschrift zum 200 jachrigen Bestehen des israelitischen Vereins f. Krankenpflege und Beerdigung Chevra Kaddisha zu Koenigsbert, Kaliningrad, 1904.

32 ש.ס. עמ' 48.

זוהי התמונה היחידה של קברו של רא"א. הקבר נהרס יחד עם כל בית הקברות היהודי הישן של קניגסברג במלחמת העולם השנייה, ועל שטח בית הקברות נבנו בתים בתקופת השלטון הקומוניסטי.³² אך בסוף הספר של החברה קדישא מודפס הכיתוב שעל מצבתו:³³

Rabbiner Abr. Hirsch Eisenstadt au
(1868)
(80/8)
פ"ה
אכל כבוד בני המרחצים
היה דעת המורה והוראה
מאתו לקחה צדיקות אהב
ביום התלמוד ירו רבה
היה הרב הנאמן הנרדף
המפידים חרף ובקי צילל
במים איריים וחובה חבור
כש"ח מ"ה
אברהם צבי זצ"ל
אברהם אטיאן ברמ"ח ספר
פתחי תשובה
נאמן אל עמו בשם טוב ב"ר
ר' ש"ק ב"ר אלול ועקב ב"ר
א"ח אלול תרנ"ח לפ"ק
הנצב"ח

32 אציין את עזרתו של הרב דוד שוורדיק, שליח חב"ד בקלינינגרד, לחיפושים אחר מצבתו של רא"א.

33 ללא ציון עמוד.

זהו הכיתוב אותו העתיקו אנשי החברה קדישא של אוטיאן ממצבתו של רא"א בשנת 1904, ומכאן נראה בעליל כי נפטר בשנת 1868.³⁴ אך הדבר אינו מוכרח מכיון שקיימת האפשרות כי הכיתוב על גבי המצבה לא היה ברור. עברו יותר מ-35 שנים מפטירתו ועד שהועתק הכיתוב, כך שייתכן שקשה לזהות במדויק מה שנחקק על המצבה. נוסף לכך, לא ברור אם אנשי החברה קדישא העתיקו נכון או שטעו בין האותיות ה"א וחי"ת. כמו כן, מבחינת ימי השבוע, גם בשנת תרכ"ה וגם בשנת תרכ"ח התאריך ג' באלול חל ביום ו' (וממילא ה' באלול חל ביום א' בשבוע).

נראה שניתן להוכיח ששנת פטירתו היא מאוחרת מתרכ"ה. הרב אליהו דוד רבינוביץ' – תאומים כתב את הביוגרפיה העצמית שלו בספר 'סדר אליהו'. בספרו הוא כותב: 'בקין תרכ"ה³⁵ נסעתי... נודמן לי לשבות באוטיאן בשבת נחמו שמה הכרתי את הגאון בעל פ"ת זצ"ל, ודברנו הרבה יחד בד"ת...'³⁶ שבת נחמו היא השבת שלאחר תשעה באב, וידוע שרא"א שהה מספר חודשים לפני פטירתו בקניגסברג עקב מחלתו,³⁷ שם נפטר בג' באלול. מכאן ניתן להוכיח שנפטר בשנת תרכ"ח, ולא תרכ"ה.

ונסיים פרק זה בידיעה שפורסמה ב-9/12/1868 בעיתון 'המגיד',³⁸ השבועון הראשון בשפה העברית, שיצא לאור על ידי אליעזר ליפמאן זילבערמאן בעיר ליק (Lyck),³⁹ וכך נכתב על רא"א לאחר מותו:⁴⁰

ווילנא – לא איש בשורה אנכי היום. הנה שמועה באה מעיר קעניגסבערג כי לוקח ארון אלקים, הוא הרב הגאון המפורסם כש"ת מו"ה אברהם צבי הירש בהה"ג יעקב אייזענשטאט בע"המח ס' "פתחי תשובה" רב אב"ד בעיר אוטיאן. ביום ו' עש"ק ג' אלול (תרכ"ח) עלה רוחו אל האלקים וממחרת השבת שב עפרו אל קבר... באביב ימיו בהיותו עוד בביאליסטאק עיר מולדתו הוציא לאור את ספרו פ"ת על יו"ד (תקצ"ז),⁴¹ ויצא לו שם לתהלה ולתפארת וכל הרבנים שתו בצמא את דבריו, ועוד נחלתו שפרה עליו בהערות יקרות ונקבן בשם 'נחלת צבי'... בשנת תרי"ט⁴² הפליא

34 וכך גם מובא בדוד יצחק טרויב, 'ידישער חנוך אין אוטיאן אין אנהויב פון 20-טן יארהונדערט', בתוך: יזכור בוך אוטיאן און אומגעגנט (בעריכת פרומע מלמד), תל אביב, תשל"ט, עמ' 99; וכן ב"איונשטט, אברהם בן יעקב", האנציקלופדיה העברית, ב, ירושלים ותל אביב, תשי"א, עמ' 703, ועוד.
35 הביוגרפיה מסודרת לפי שנים. קטע זה מופיע תחת הכותרת 'שנת תרכ"ו'. אם כך הרי שדברינו מקבלים משנה תוקף.

36 הרב אליהו דוד רבינוביץ' – תאומים, סדר אליהו, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 29. ותודה לרב אליעזר יהודה בראדט שהפנה אותי למקור זה.

37 ראו חייקל לונסקי, עמ' 99-100, וכן רבותינו שבגולה, עמ' 250.

38 עוד על עיתון זה ראו באתר עיתונות יהודית היסטורית, בתוך אתר הספריה הלאומית, <http://www.jpress.org.il/publications/Hamagid-he.asp>

39 בין ביאליסטוק לקניגסברג – ליטא של אז, כיום נמצאת בפולין בשם Elk.

40 בית לוי, חיים שלמה, הודעה, 'המגיד', 9.12.1868, עמ' 45. ותודה לד"ר דב הכהן שהפנה אותי למקור זה.

41 על שנת ההוצאה הראשונה של חלק יו"ד ראו לקמן.

42 על שנת ההוצאה הראשונה של 'אבו העזר' ראו לסמו.

לעשות באורו פתחי תשובה גם על אבן העזר וכל יושבי על מדין תהלתו יספרו ולפני שנה כלה מלאכתו מלאכת הקודש גם על חושן משפט ואורח חיים (נוספות לש"ס), אך אהה! בעמל נפשו לא ראה צדיק כי אחזהו השבץ ויחלש חצי גוו, והיד הממהרת לכתוב אמרי שפר, יבשה כחרס והיתה כגוש עפר! – בראש הקיץ נסע לקעניגסבערג לדרוש ברופאים... ויקו לבא לביתו על ראש השנה, אבל נכזבה תוחלתו ותוחלת כל עדתו כי פתאום באה שמשו נספה בלי יומו בן חמישים ושש שנה.⁴³ והנה מלבד גדלו בתורה ויראתו הטהורה היה פלא יועץ וחכם מחוכם ושאלו עצה מפיו מרחוק ומקרוב ועצתו היתה אמונה – כהדת כהדעת היו אהובות בעיניו. 'אך אוילים המה' (אמר אלי בחורף העבר) האומרים כי האמונה והתבונה אינן יכולות לדור במדור אחד, זו לעומת זו אל הוכיח, והבועט באחת לעולם לא יצליח.

חיים שלמה מבית לוי איש אוטיאן.⁴⁴

ב. משפחתו

את הקדמתו ל'יורה דעה' הוא חותם:

אברהם צבי הירש באמ"ו הרב המופלג בתורה וביראה מהר"ר יעקב איזנשטאט זצ"ל נכד להג' החסיד מהר"ם א"ש זצ"ל בעל פנים מאירות ולהגאון החריף הגדול מוהר"ר הירץ זצ"ל שהיה אב"ד בק"ק זאלקווא. ומהר"ם א"ש הוא נכד להגאון מהר"ם כ"ץ אביו של הגאון המפורסם בפסקיו בעל הש"ך ז"ל זכותם יעמד לי עד עולם.⁴⁵ מכאן נובע שסבו מצד אביו היה המהר"ם א"ש,⁴⁶ שהוא ר' מאיר איזנשטאט,⁴⁷ מחבר ספר השו"ת 'פנים מאירות', ושהמהר"ם א"ש היה אחיינו של הש"ך (בן אחותו).⁴⁸ וסבו מצד אמו היה ר' הירץ אב"ד של זאלקווא.⁴⁹

43 כבר ראינו שעל מצבתו רשום שהיה בן 53.

44 לא מצאתי פרטים ביוגרפיים על אישיות זו, אך מצאתי מספר הודעות חדשותיות שהעביר מהעיר וילנא ופורסמו בעיתון 'המגיד'.

45 ניסוח חתימת ההקדמה דומה מאוד לחתימת ההקדמה של הספר 'אור חדש' שנכתב בידי הנכד (בן בתו) של ה'פנים מאירות', אלעזר בן אלעזר קאליר שהיה אבד"ק בקהילות זאבלעדווא, רעכניץ וקאלין. הוא לא כתב ספרי שו"ת אלא חידושים על מסכתות שונות ופירוש על התורה. מצוטט ב'פתחי תשובה' כמסורת בעל פה על ידי שו"תים שונים. וכך הוא כותב בהקדמה לחידושו על מסכת פסחים (יצא לאור בפפד"א, תקל"ו – 1776): 'אבי אמו הגאון המפורסם בישראל החסיד מהר"ם א"ש זצלה"ה בעל שלשה חלקי התשובות פנים מאירות... נכד הגאון המפורסם בדורו מהר"ם כ"ץ זצלה"ה אביו של הגאון המפורסם בפסקיו בעל שפתי כהן זצלה"ה'.

46 על המהר"ם א"ש ופועלו עיינו למשל מרדכי מרגליות, אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, "מאיר איזנשטאט", ד, תל אביב, תש"י, עמ' 1011-1013; שלמה שפיצר, "על פעילות ה'פנים מאירות' ב'שבע הקהילות'", צפונות, שנה ג, ב, תשנ"א, עמ' פג-פז.

47 ישנו אדם נוסף שכונה המהר"ם א"ש והוא ר' מאיר איזנשטאט, מנהיג ופוסק הונגרי, שפעל בחציה הראשון של המאה ה-19. חיבר את השו"ת 'אמרי אש'.

48 וכן מובא בישראל טוביה איזנשטאט, דעת קדושים, פטרבורג, תרנ"ז-תרנ"ח, עמ' 187-190.

49 וכך הבינו רבים את ייחוסו המשפחתי. ראו למשל חאנעס, תולדות הפוסקים, עמ' 502: 'פתחי תשובה'.

אך, ישנן עדויות שהמהר"ם א"ש לא היה סבו ממש אלא אחד מאבות אבותיו:

הרב מו"ה אברהם צבי הירש אייזענשטאט, הגאון המובהק והמפורסם בחיבוריו שהיה אבד"ק ברעסטאוויץ ובק"ק אוטיאן, נפטר בעיר קעניגסבערג בשנת תרכ"ח ג' אלול בן נ"ג שנה לימי חייו... בן הרב הגדול מו"ה יעקב מעיר ביאלעסטאק בהרב מו"ה משה בהגביר מו"ה מיכאל אייזענשטאט מבריסק דליטא בהגאון מו"ה שלמה מבריסק⁵⁰ בן הגאון מו"ה מיכאל אבד"ק קלעצק ובק"ק מיר, אחי הגאונים... שהיו בני הגאון רשכבה"ג מו"ה מאיר שהיה אב"ד ור"מ דק"ק שידלאווצי ובק"ק פרוסטיץ ובק"ק אייזענשטאט באונגריין בעל מחבר ספר פנים מאירות ועוד ספרים.⁵¹

מכאן נובע שהמהר"ם א"ש היה סב סבו של סבו של רא"א, ואכן לפי הידוע, דבר זה הגיוני מבחינת השנים, משום שהמהר"ם א"ש נולד בשנת 1670,⁵² והרא"א נולד בשנת 1815,⁵³ כך ברור שכשרא"א כותב שהוא נכדו של המהר"ם א"ש, הוא מתכוון לכך שהוא צאצא שלו ממשפחתו.

ב. בהקדמה שכתב רא"א ל'פתחי תשובה' לחלק 'יורה דעה' נכתבה פסקה נוספת שמקומה לפני מה שכתב רא"א בחתימת ההקדמה על סביו:

והנה יש ת"י (=תחת ידי) שו"ע יו"ד מאא"ז אבי אמי רבתי הה"ג החסיד מהר"ר נפתלי הירץ זצ"ל עם כמה הגהות ודברים מחודשים בכת"י... וכתבתי כמה דברים בשמו בתוך ספר זה למען יהיו דובבות שפתותיו, ידעתי כי גם בעודנו חי זאת היתה מגמותו. וכן בספר 'היזכור הראשון קהילת ביאליסטוק',⁵⁴ יש מאמר קצר לתולדותיו של בעל ה'פתחי תשובה', וכך כתוב (בתרגום חופשי לעברית):
מצד אמו, היה הפתחי תשובה נכדו של הרב החסיד ר' נפתלי הערץ מביאליסטוק,

הר"ר אברהם צבי הירש בהר"ר יעקב אייזענשטאט מביאליסטאק נכד להגאון בעל פנים מאירות...ונכד הגאון התריץ מ' הירץ אבד"ק ואלקווא' (כך מופיע בדפוס, ו' בתחילת שם העיר), וכן מובא בדברי אהרון שפירא בהקדמה לשלחן ערוך השלם, חלק יורה דעה, ירושלים, תשנ"ו.

50 בספר 'דעת קדושים' (ה"ש 94), עמ' 196-197, מובא שלר' שלמה מבריסק הייתה רק בת אחת, והיא נישאה לאברהם משאקלאב, וגם להם נולדה רק בת אחת שנישאה לר' דוד הדיין מווארשה, כך שהשושלת שמביא מרקאוויץ איננה מבוררת דיה. אך לעניינינו מוכח שהרבה דורות עברו מה'פנים מאירות' ועד לרא"א.

51 מרקאוויץ, שם הגדולים, אות א' סימן רנט, עמ' 62.

52 אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, 'מאיר איזנשטט', עמ' 1011.

53 ראו לקמן על שנת לידתו.

54 ישנו ספר יזכור נוסף לקהילת ביאליסטוק: דער ביאליסטאקער יזכור בוך (י' שמולעוויטש, א' ריבאלאווסקי, ש"א קראניק (ועורכים)), ניו יורק. תשמ"ב. בספר זה רא"א לא מוזכר כלל.

שהיה גדול בתורה (וה'פתחי תשובה' מזכיר אותו בהקדמה לחיבורו ומביא ממנו חידושים והגהות⁵⁵ שנמצאו על גליונות השו"ע שלו).⁵⁶

יש הטוענים ששני האישים המוזכרים בתור סבו מצד אמו: נפתלי הירץ מביאליסטוק, והירץ אב"ד זאלקווא אינם אותו איש,⁵⁷ וכך גם ניתן להבין מדברי שלמה באבער, בספרו על קהילת זאלקווא:

ה"ר נפתלי הירץ נפטר בדמי ימיו עוד בחיי אביו...ובניו אחריו בן ובת...והבת היתה אשת הרב הגאון מוה' יהודא א"ש מק"ק ביאלא,⁵⁸ בהגאון מהר"ם א"ש בעל פנים מאירות.⁵⁹ מכאן נובע שבתו של ר' נפתלי הירץ נישאה לבנו של המהר"ם א"ש, בעל ה'פנים מאירות'. אך הרא"א היה בנו של יעקב, ולא של יהודא, וכן כבר הוכחנו לעיל שלא ייתכן שהיה נכדו של המהר"ם א"ש אלא צאצא שלו, ולכן גם ר' הירץ מזאלקווא, אשר בתו נישאה לבנו של המהר"ם א"ש, איננו סבו של הרא"א אלא אחד מאבות אבותיו,⁶⁰ ואילו סבו ממש זהו נפתלי הירץ מביאליסטוק, אשר ניתן להבין מתוך דברי הרא"א בהקדמתו שעוד הכיר אותו בחייו: 'ידעתי כי גם בעודנו חי זאת היתה מגמותיו'.

לסיכום: בחתימת ההקדמה בספרו 'פתחי תשובה' הרא"א לא כתב מי היו סביו ממש, אלא לאלו משפחות חשובות הוא מיוחס, כנראה כדי לתת משנה תוקף לספרו. בפרט שהוא כתב אותו בגיל צעיר מאוד (תחילת שנות העשרים לחייו), ורצה להיתלות על אילנות גדולים, ולכן הגיע עד לש"ך.⁶¹

גם על אביו ידועים רק פרטים מועטים,⁶² וכן לא ידוע מדוע ומתי המשפחה עברה מאיזנשטאט לביאליסטוק.⁶³

55 עיינו למשל סימן שכט סק"ב, סימן שמא סקט"ו.

56 הערשבוער, יזכור, עמ' 191, הערה 41, ובמקור ביידיש: פון דער מוטערס צד איז ער געווען אן אייניקל פון הרב החסיד ר' נפתלי הערץ, א ביאליסטאקער. ווי מ'זאגט, איז דער לעצטער געווען א גדול בתורה (דער 'פתחי תשובה' ברענגט אים אין דער הקדמה פון יו"ד, אז ער האט זיך באנוצט מיט די חידושים אויף די גליונות פון יורה דעה פון זיין זיידן).

57 עיינו במאמר: "אילן יחסין של בעל ה'פתחי תשובה' מצד אמו", באתר האינטרנט 'תולדות ושורשים בעם ישראל': http://toladot.blogspot.com/2011/01/blog-post_07.html.

58 העיר ביאליסטוק נקראת כך כי היא שוכנת על גדות הנהר ביאלה.

59 שלמה באבער, קריה נשגבה-זאלקווא, קראקא, תרס"ג, עמ' 64.

60 ר' הירץ נפטר בשנת תצ"א (1731), כך שברור שלא היה סבו של הרא"א.

61 הש"ך נפטר ב-1663, כמאה ושבעים שנה לפני הוצאת ה'פתחי תשובה' על יו"ד. עוד על הקשר המשפחתי בין הש"ך למהר"ם א"ש עיינו ב'הקשר המשפחתי שבין הש"ך ל'פנים מאירות' באתר האינטרנט 'תולדות ושורשים בעם ישראל': http://toladot.blogspot.com/2011/04/blog-post_25.html.

62 הערשבוער, יזכור, עמ' 191 כותב שאביו ר' יעקב היה סוחר ולמדן. עיינו גם בספרו של חייקל לונסקי, עמ' 88, שכותב שאביו היה מגדולי סוחרי ביאליסטוק ולשיעורו ב'שולחן ערוך' ומפרשיו אשר הגיד בכל יום לפני קהל לומדים יצא מוניטין על רוב חריפות ובקיאות.

63 הובא לעיל כי מיכאל בנו של ה'פנים מאירות' היה רב בקלצק. ובנו, שלמה, היה רב בבריסק. כלומר

פרק ב – דפוסים⁶⁴ והדפסות⁶⁵

‘פתחי תשובה’ של הרא”א לא יצא כספר עצמאי אלא תמיד בצמידות ל’שולחן ערוך’.

א. דפוסים של חלק ‘יורה דעה’

דפוס ראשון הוציא המחבר בעצמו בדפוס בנימין בן אריה דוד סג”ל,⁶⁶ בשנת תקצ”ו⁶⁷ 1836 בוילנא (להלן: מהדורת וילנא תקצ”ו), הדפוס כלל את השו”ע והרמ”א, ‘באר הגולה’,⁶⁸ ‘באר היטב’⁶⁹ ו‘פתחי תשובה’ בלבד. לחלק א’ יש שני עמודי שער: בעמוד הראשון כתוב בשפה הרוסית שהספר הודפס בדפוס ב’ רוטנברג,⁷⁰ ובשער השני מופיע בעברית שהודפס על ידי בנימין בן דוד ארי’ סג”ל.⁷¹

בעמוד השני, המפורט יותר, כותב רא”א כך:

פתחי תשובה והוא פתח גדול לידע כל הדינים החדשים הנמצאים בספרי שו”ת ראשונים ואחרונים, כל דבר במקומו הראוי לו בטעמו ונימוקו והערות נכונות בכמה מקומות והמה באים בסימנים, הושם לאות אצל כל חידוש כמין שושן לומר זה חדש הוא...ישמע חכם יוסיף לקח...וימצאו בהם נחת. כל אלה עשתה ידי בעזה”י אברהם צבי הירש באמ”ו הרב מהור”ר יעקב אייזנשטאט נ”י מביאליסטאק.⁷²

הפלג הזה של המשפחה (לפנים מאירות) היו תשעה בנים ושתי בנות, עיינו ב’דעת קדושים’, עמ’ 193-192 עבר לליטא שנים רבות לפני הולדת רא”א.

64 תיאור מהדורות הדפוס בצורה מתומצתת מופיע בויכלדר, ספר ‘פתחי תשובה’, עמ’ קעא-קצג.

65 בפרק זה נעזרתי במקורות: ישעיהו וינוגרד, אוצר הספר העברי, ירושלים, תשנ”ד; חיים דב פרידברג, בית עקד ספרים ג, תל אביב תשי”א-תשט”ו, עמ’ 1006-1007; בצלאל ויכלדר, ‘ספר פתחי תשובה’, עמ’ קסו-קצג; אתר האינטרנט ‘אוצר הביבליוגרפיה העברית’, <http://www.hebrew-bibliography.com>, האתר www.hebrewbooks.org, ואתר הבלוג ‘תולדות ושורשים’, <http://toladot.blogspot.co.il>.

66 כך מופיע בעמוד השער בדפוס.

67 בעמוד השער השני מופיע שהודפס בשנת ‘חובר חבורים מחוכם’... אייזנשטיין, אוצר ישראל, חלק ראשון, עמ’ 268, טען שההוצאה הראשונה הייתה בשנת ת”ר (1840). לדעתי הדבר נובע מטעות דפוס (או כתב יד), בספר ‘היזכור לקהילת ביאליסטוק’ המוזכר לעיל מודפס שהחיבור יצא בשנת תקצ”י [שהרי ק+צ+י בנימטריה הם ר’], ומכאן כנראה ההבנה שזו שנת ת”ר, אך ברור שזו טעות בדפוס או בהעתקת כתב היד, כאשר הכוונה היא לתקצ”ו.

68 חיבורו המפורסם של רבי משה רבקה (וילנא, 1591-1671) המקיף את כל ארבעת חלקי השולחן ערוך, ומטרתו לציין את מקורותיו של השולחן ערוך, מדברי הגמרא והראשונים.

69 על זיהוי של ה’באר היטב’ עיינו באברהם יהודה גולדראט, ‘על מפרשי השו”ע – ספרי ה’באר היטב’ לחלק יו”ד, תגים ב (תשל”א), עמ’ 5-30.

70 כך בוינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ’ 202, וכן ברישום העותק בספריה הלאומית בירושלים (מספר פריט 8140 v 23).

71 וכך מביא ויכלדר, ספר ‘פתחי תשובה’, עמ’ קעא-קעב. באתר ‘אוצר הביבליוגרפיה העברית’, <http://www.hebrew-bibliography.com>, המדפיס מופיע כאדם אחד בשם ‘סגל [רוטנברג]’.

72 מתוך שער הספר בדפוס.

עמודי השער הראשון והשני – וילנא תקצ"ו

לאחר ההקדמה מופיעה גם אזהרה בזו הלשון:

שמעו אלי רודפי צדק וכל בית ישראל האזינו, הן איסור השגת גבול ידוע מלאו דאל תסיג גבול רעך (דברים י"ט) גם גלוי לכל העמים חוק זכות מחברי ספרים בתוקף פקודת אדונינו הקיר"ה לבל יתערב איש זר לחזור ולהדפיסו בלי רשיון מהמחבר כל הימים אשר הוא חי, ואף אחר ישוב אל אחוזת אבותיו במשך כ"ה שנים בלי רשות יורשיו, ובטוח אני באחב"י שלא יעלה על לב איש לפרוץ הגדר (ולכן לא הי' מן הצורך להעתיק כל הנוסח מהסכמת הגאונים) וכל אשר יעבור ויפרוץ ענש יענש ככל העובר על דת התורה ועל דת אדונינו הקיסר יר"ה.⁷³

73 הדבר דורש ביורור. האזהרה הזו מופיעה לאחר ההקדמה של רא"א, אך בתשובת 'שואל ומשיב' (מהדורה א', חלק א סימן מד), כותב הרב נתנזון כך: 'וכאן המחבר עצמו אין לו כח זכות בזה מאחר שבהדפסה ראשונה שנת תקצ"ו לא נזכר שום איסור ואם היה נזכר איסור הי' אפשר לזון שיש איסור עד כלות זמן שגבל ואף לאחר שנמכר הספרים אבל אם לא נזכר שום זמן אין מקום לאיסור כלל'. הרב נתנזון טוען שבמהדורת תקצ"ו אין שום איסור על הדפסת הספר, גם לא לזמן מסוים, ואילו עיינו הרואות שאזהרה כזו קיימת שם. קשה להניח שבידו הייתה מהדורת לעמבערג תרי"ב, משום שהוא מזכיר במפורש את ההדפסה הראשונה משנת תקצ"ו. אולי ניתן לשער שחלק מן הספרים הודפסו עם האזהרה. וחלקם לא.